

СТРУКТУРАЛІСТИЧНА ПАРАДИГМА В ІСТОРІЇ МОВОЗНАВСТВА У СВІТЛІ ДІЇ ЕКСТРАЛІНГВІСТИЧНИХ ЧИННИКІВ

Лучканин Сергій Мирославович,

канд. філол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються екстралінгвістичні чинники становлення і функціонування структуралістичної парадигми в історії мовознавства. Передумовами лінгвістичного структуралізму були, окрім переоцінки значення індукції й дедукції, математизації різноманітних галузей знання й тенденції до інтеграції різних наук, також екстралінгвістичні фактори – спроба під час Другої світової (1939–1945), а потім і "холодної війни" (1946–1989) віднайти можливість комп'ютерного перекладу, прагматизація суспільного життя. Окремо глосематика порівнюється з масовою культурою, що відриває людину від національної мови, власної історії, загальної традиційної культури, суспільних інтересів. Саме тому глосематику слушно називали "занепадницьким структуралізмом".

Ключові слова: мовознавство й ідеологія, теорія мови, структуралізм, американський дескриптивізм, глосематика.

Загальновідомо, що структурна парадигма в мовознавстві сформувалася на початку ХХ ст. на основі лінгвістичних ідей переважно Ф. де Соссюра, а також І. О. (Яна) Бодуена де Куртене, П. Ф. Фортунатова, російських "опоязівців", хоча окремі її положення (розуміння мови як системи систем, її знакової природи, розрізнення мови і мовлення) сягають давньоіндійської граматики Паніні, граматики Ф. Санчеса "Мінерва", "Граматики Пор-Рояля", філософсько-лінгвістичних спроб Декарта і Лейбніца, В. фон Гумбольдта, О. О. Потебні, Б. П. Хашдеу та інших лінгвістів. Структуралістична парадигма склалася в 1920–1930-х рр. як особливий напрям, відмінний від порівняльно-історичного та традиційно-граматичного (описового), з орієнтацією на математичну чіткість синхронного опису сучасних мов, на відміну від порівняльно-історичної діакронії. Структуралізм – наріжний камінь загальної лінгвістики ХХ ст., а її символ – саме ім'я Фердинанда де Соссюра¹. Розгляд мови "в самій собі й для себе" – головний для європейської й американської лінгвістики ХХ ст. з її розумінням мови як системи, що складається з формальних елементів, зв'язаних між собою структурними відношеннями.

Зараз, окрім таких передумов лінгвістичного структуралізму, як переоцінка значення індукції й дедукції, математизація різноманітних галузей знання, тенденція до інтеграції різних наук, говорять і про політичну складову (екстралінгвістичні фактори) – спробу під час Другої світової (1939–1945), а потім і "холодної війни" (1946–1989) віднайти можливість комп'ютерного перекладу, що полегшило б можливість військової розвідки², адже "лінгвістичні знання стають у пригоді й фахів-

¹ Дотримуємося узвичаєного транслітерованого варіанту передачі цього імені; так, зокрема, радить писати М. П. Кочерган у численних виданнях підручника "Загальне мовознавство". Хоча К. М. Тищенко пропонує транскрибувати: Фердінан де Сосюр [Сосюр 1998].

² Під час Другої світової війни один із найвідоміших американських структуралістів Чарльз Хоккет (1916–2000) служив в армії, займався проблемами навчання військовослужбовців іноземних мов. Радянський й американський структураліст С. К. Шаумян (1916–2007) під час Великої Вітчизняної війни працював у Головному розвідувальному управлінні в Москві, де керував обробкою зарубіжних радіопередач.

цям, які займаються кодуванням і дешифруванням" [Кочерган 2010, 20]. Після Першої світової війни структуралізм активно розвивався передусім у Франції, Швейцарії, Великій Британії, Скандинавії, Чехії (Празький лінгвістичний гурток), натомість його не приймали у міжвоєнних Німеччині (як у Веймарській республіці, так і в нацистській), Італії за Муссоліні. К. М. Тищенко зауважує: "Німецька лінгвістична традиція, чужа Сосюрові ще в роки його навчання, відійшла від скептичного ставлення до його ідей лише по другій світовій війні. Італійські вчені, заклопотані власними проблемами (діалектологія, літературна мова, стилістика), також не одразу оцінили значення "Курсу" [Сосюр 1998, 304]. Жодним словом про Сосюра не згадував Бодуен де Куртене, який ще в 1920-х рр. (як відомо, помер 1929 р.) продовжував наукову діяльність як професор Варшавського університету (з 1918 р.) у відновленій після Першої світової війни Польській державі³. З біографії вченого відомо, що впродовж 1922–1923 рр. мовознавець здійснив мандрівку Європою, а на той час твір Сосюра вже був добре відомий. Без особливого ентузіазму сприймав лінгвістичні ідеї Ф. де Сосюра і Р. О. Якобсон, на чому постійно наголошував Р. О. Будагов: "Досить прикметно, що основну тезу Сосюра ("довільність мовного знака"), від якої чимало наших істориків науки про мову ведуть "відлік сучасної лінгвістики", називає Якобсон "соссюрівською догмою" [Будагов 1988, 268–269].

На основі лінгвістичних ідей Сосюра, окремих зазначених його попередників та сучасників, як відомо, сформувалися три структуральні школи, які виділяють чи не в усіх підручниках і монографіях, присвячених структуралізмові: 1) Празька лінгвістична школа; 2) копенгагенський структуралізм (гloseматика); 3) американський структуралізм (дескриптивізм). Окремі вчені (Г. М. Удовиченко, Т. О. Амирова, Б. А. Ольховиков, Ю. В. Рождественський, автори "Лингвистического энциклопедического словаря" 1990 р. та деякі інші) як окремий напрямок виділяють Лондонську лінгвістичну школу, засновником якої виступив Джон Ферс (1908–1960). На наш погляд, навряд чи варто виділяти Лондонську школу як окремий структуральний напрямок, адже її фонетична школа розвивалася в річущі ідей пращів [див.: Радван 2003], а дослідження з граматики нагадують методи і прийоми американських дескриптивістів. Власне, про це говорив і сам Г. М. Удовиченко, зазначаючи: "Оскільки "Лондонці" розглядали мову як систему систем (чи підсистем), то об'єктивне й умовне вони розуміли як одночасну єдність компонентів. Цим можна пояснити те, що принципового розмежування категорій системи і структури у їхніх дослідженнях немає і що основним аналізом у представників цієї школи є аналіз мовних фактів за рівнями... "Лондонці" прийшли до висновку, що компонентний аналіз не може забезпечити досягнення кінцевої мети" [Удовиченко 1980, 153]. Доречно нагадати, що підвалини компонентно-

³ Одним із доказів наукової активності Бодуена де Куртене й в останнє десятиріччя життя є хоча б той факт, що мовознавець критикував намагання польського уряду 1920-х рр. за сприяння певної частини польських учених замінити назву "Україна" на "Мала Русь" ("Про національне питання", 1926 р.)

го аналізу заклали В. Потье та А. Греймас, імпульсом стала методика опозитивного аналізу у фонології М. С. Трубецького, яку пізніше застосував Р. О. Якобсон у граматиці при дескрипції відмінкових значень⁴.

Загальноприйнятою в лінгвіоісторіографії стала думка, що Празька й Копенгагенська школи стали полярними течіями структуралізму, між якими опинився американський дескриптивізм. При цьому в радянській історії мовознавства зазвичай найвище оцінювалися саме праці – за тезу необхідності вивчення проблем, пов'язаних із відношеннями між мовою та дійсністю, за увагу до питань літературної мови, її функціональних відгалуджень, мовних контактів і мовних союзів; гадаємо, позначалися тут і такі "позамовні чинники", як тісна співпраця праців та російських опоязівців [див., зокрема, кандидатську дисертацію Джавршян 2008] та пізніше увіходження Чехо-Словаччини у 1945–1989 рр. до "соціалістичної співдружності"⁵. Однак говориться, що "Празька лінгвістична школа змушена була припинити свою діяльність 1939 року після окупації Чехословаччини фашистською Німеччиною, хоча за деякими даними, вона нібито проіснувала до 1952 року" [Удовиченко 1980, 144]. Праці представників Празької лінгвістичної школи активно перекладали російською мовою. Так, у 1960-х рр. побачили світ "Лінгвістичний словник празької школи" Й. Вахека [Вахек 1964], підсумкова збірка статей "Празький лінгвістичний гурток" [Празский лингв. кружок 1964]. З появою статей Б. Гавранека "Завдання літературної мови та її культура", "Про функціональне розшарування літературної мови" [див.: Ibid., 338–377; 432–443], такий знаний адепт компаративізму, як Л. А. Булаховський, пов'язував становлення особливого напрямку в мовознавстві – "порівняльного вивчення історії літературних мов споріднених (слов'янських) народів" [Булаховський 1975, 84]. А Ф. М. Березін (відзначимо, що нам імпонують його праці з історії мовознавства, його бачення поступу лінгвістики) зазначав: "Празькі лінгвісти прагнуть оминати помилку, властиву американським дескриптивістам, а саме так званого поділу рівнів, або, точніше, відмежовування одного рівня від іншого. Підкреслюючи той факт, що зміни в одному мовному рівні можуть зумовлювати зміни в деяких інших рівнях, вони закликають до врахування взаємозалежностей, що наявні між різними мовними рівнями" [Березин 1984, 235]. Доробок празьких структуралістів вище за глосематиків поціновував і Г. М. Удовиченко: "Незаперечними є досягнення Празької лінгвістичної школи структуралістів. Визнавши метод структурного аналізу основним, мовознавці цієї школи не повторили суб'єктивно-ідеалістичних доктрин Глосематики" [Удовиченко 1980, 151]. На подібній ієрархізації

⁴ Це Р. О. Будагов оцінював позитивно, критикуючи подібні спроби перенесення фонологічного розуміння категорії значення щодо синтаксису, стилістики, лексики [див.: Будагов 1988, 276].

⁵ У радянській історії мовознавства не прийнято було критикувати лінгвістику країн "соціалістичної співдружності". Хоча історично празький структуралізм постав 1929 р., однак, гадаємо, через увіходження Чехо-Словаччини до організації Варшавського договору в 1955–1991 рр., наукові досягнення чеських (і словацьких) лінгвістів у СРСР оцінювали вище за інші відгалуження структуралізму. Цей екстралінгвістичний чинник був однією з причин саме такої оцінки.

шкіл структурної лінгвістики радянською історією мовознавства акцентує й А.С. Зеленько: "Тривалий час лінгвістичний структуралізм у світовому мовознавстві, а особливо в радянському не сприймався в цілому, крім того, в останньому критика велася диференційовано за напрямками. Найближчими до нього за науковими поглядами і принципами вважалися празькі функціоналісти. Усю американську дескриптивну лінгвістику зводили до її операціональної дослідницької методики, а найбільше діставалося ідеологам абстрактної глосематики за їх відрив від конкретного характеру мови" [Зеленько 2011, 186]. Проте помітно, що після "Празької весни" 1968 р. та її придушення внаслідок воєнного вторгнення збройних сил країн-учасниць Варшавського договору в серпні 1968 р. (СРСР, НДР, Угорщини, Польщі, Болгарії), переклади пражців у радянській лінгвістичній літературі зникають цілковито, їхня лінгвістична діяльність описується лише в загальній лінгвістичній літературі. Соціалістична ж Румунія не брала участі в збройному вторгненні до Чехо-Словаччини в серпні 1968 р., більше того, Ніколає Чаушеску, Генеральний секретар Румунської комуністичної партії (1965–1989), гостро засудив цю інтервенцію як "втручання у внутрішні справи суверенної соціалістичної країни – Чехо-Словаччини", тому румунські лінгвісти – історики мовознавства – зверталися до вивчення й популяризації ідей Празької лінгвістичної школи й у 1970–1980-х рр., особливо до А. Мартіне, "Éléments de linguistique générale" (Paris, 1960) ("Елементи загальної лінгвістики"), яку було перекладено Паулем Міклеу румунською мовою 1970 р., і знову-таки тут можна побачити певне політичне підґрунтя – Румунія здавна орієнтувалася в політичному й культурному житті на Францію, найперше об'єднання князівств (господарств) – Волощини та Молдови сталося 1859 р. за сприяння французького імператора Наполеона III (1852–1870), а Президент Франції Шарль де Голль відвідав 1968 р. Румунію, підтримавши Н. Чаушеску в його певному протистоянні "доктрині Брежньєва" (прагненню керівників колишнього СРСР бути "гегемоном" серед країн соціалістичної співдружності). Безумовно, оцінюючи Празьку школу структуралістів вище за решту (зокрема, ми поділяємо цю думку), не варто забувати й суто лінгвістичний момент. Адже "найуразливішим місцем для всіх структуральних шкіл, за винятком Празького лінгвістичного гуртка, була умисна відмова від розв'язання загальнотеоретичних проблем мовознавства" [Шулежкова 2007, 351]. Між тим в умовах "ідеологічної боротьби" часів "холодної війни", та й нині, за доби "глобалізаційних процесів", загальномовознавчі проблеми взаємозв'язків мови та мислення, індивіда й соціуму в мовленнєвій діяльності, походження й розвитку мови набувають особливої актуальності як у колишньому "ідеологічному змаганні" двох суспільно-політичних систем, так і при кращому вивченні проблем, що постають під час євроінтеграції. Адже надважливо правильно розуміти роль мови в практичній діяльності та суспільній поведінці людей. А глосематики й дескриптивісти ці питання оминали, саме їм закидають ігнорування соціально-історичних умов функціонування мови та людського чинника в ній [див.: Бацевич 2008, 72].

Пік поширення моди на американський дескриптивізм припадає на 1950–1960-і рр., коли центр лінгвістичної діяльності перемістився до США. І цьому зараз віднаходять пояснення в позамовних чинниках, про які не зазначали в радянській лінгвістично-літературі 1960–1980-х рр., говорячи лише в загальних рисах, що американських лінгвістів-прагматиків стали цікавити питання систематизації та формалізації науки про мову під впливом філософських концепцій позитивізму й біхевіоризму. Між тим С. Г. Шулежкова цілком логічно відмічає: "Друга світова війна не пройшла непомітно для світового мовознавства. СРСР, Західна та Східна Європа не відразу оговталися від ран, спричинених гітлерівською експансією. Деякі європейські лінгвісти загинули під час фашистської окупації, частина емігрувала до Сполучених Штатів Америки, у тих, котрі залишилися на батьківщині, були не найкращі умови для наукових занять" [Шулежкова 2007, 350]. Структуралізм приваблював американських лінгвістів майже математичною точністю, можливістю створення машинного перекладу – і справді, структуралісти навчили комп'ютер розпізнавати, класифікувати й зберігати вербально висловлену інформацію, створювати бази даних мовних фактів для їх подальшого комп'ютерного перекладу з однієї мови іншою. Разом із тим лінгвістика все більше перетворювалася на прикладну науку, мода на точні дисципліни прийшла наприкінці 1950–1960-х рр. Успіхи СРСР в освоєнні космічного простору – запуск першого штучного супутника Землі (1957), політ Юрія Гагаріна в космос (12 квітня 1961), "атомізація" та "хімізація" народного господарства – зумовили загалом прихильне ставлення й до американського дескриптивізму в радянській лінгвістиці кінця 1950–1960-х рр. 1959 р. у перекладі російською з'явилася еталонна праця канадського вченого-структураліста Генрі Глісона (Henry Allan Gleason, 1917–2007) "Вступ до дескриптивної лінгвістики" ("Introduction to Descriptive Linguistics") [Глісон 1959]⁶, а 1968 р. – "Мова" Леонарда Блумфільда [Блумфильд 1968], також і "Словник американської лінгвістичної термінології" Е.-П. Хемпа [Хэмп 1964]. Американські дескриптивісти виносили поза межі лінгвістичного дослідження все, що не вкладалося у формально-дистрибутивну обробку мовної інформації, мова поставала як замкнута статична система, а не як історична категорія. Такий прикладний підхід до вивчення мови та явищ мови зумовлювався, очевидно, як традицій-

⁶ Відомо, що в Радянському Союзі дуже ретельно ставилися до всіх державних акцій, надавали їм "ідеологічного обґрунтування". Скажімо, 1958 р. у зв'язку з виведенням радянських військ із Румунії було організовано мітинги "радянсько-румунської дружби" в багатьох румунських містах, а в СРСР побачила світ величезна (понад тисячу сторінок великого формату) антологія румунської поезії (значним накладом – 20 000), що мало символізувати "вічність" радянсько-румунської "дружби". Варто згадати, що 1959 р. М. С. Хрущов як очільник радянського уряду (1958–1964) здійснив державний офіційний візит до США, що став першим реальним кроком у напрямку до "розрядки" у радянсько-американських відносинах, які погіршилися з початком "холодної війни" 1946 р. Чи не в цьому контексті варто шукати таку увагу з боку наукової громадськості СРСР до американського структуралізму й переклад книги Г. Глісона? Гадаємо, наше припущення з урахуванням ідеологізації життя в СРСР в умовах "мирного співіснування двох відмінних суспільно-політичних систем" має підстави.

ним американським практицизмом, так і необхідністю вирішення суто практичних тогочасних проблем, пов'язаних із мовою. Зараз виявляється, що Генрі Глісон займався місіонерською діяльністю, був пастором общини та замолоду служив місіонером в Апалачах (Північна Америка) та в Пенджабі (Індія); Леонард Блумфільд під час Другої світової війни займався методикою викладання іноземних мов, а Е.-П. Хемп – албанським мовознавством⁷. Загалом, практичні життєві потреби, зумовлені Другою світовою війною, спричинили не тільки швидкий розвиток військової справи й озброєння, а й чимало інших, часом несподіваних, наукових відкриттів. У 1952–1953 рр. англійський учений і професійний дешифрувальник під час Другої світової війни (служив в авіації) Майкл Вентріс (M. Ventris, 1922–1956) розшифрував крито-мікенське лінійне складове письмо Б, що датується XIV–XIII ст. до н.е. (лінійне письмо А періоду XVII–XIV ст. до н.е. залишається й донині нерозшифрованим, але, як гадають, користувалися ним не греки, а догрецьке населення Криту) [див: Семчинський 2002, 146–147]. 1953 р. він разом з елліністом Джоном Чедвіком опублікував цінну працю "Свідчення про грецьку мову в мікенських архівах", яка доводила, що населення Греції цього періоду (II тис. до н. е.) говорило грецькою мовою, а аналіз змісту документів дозволяв виявити характер соціальної організації суспільства. Тому саме ці практичні життєві потреби зумовили першочергову увагу американських дескриптивістів до методики лінгвістичного аналізу, послідовності процедур під час чіткої формальної дескрипції, що математизувало саму техніку опису мови.

Глосематика, що зводила лінгвістику до побудови схем, тривалий час була, на переконання М. П. Кочергана, "найвпливовішим і найавторитетнішим структуральним напрямом" [Кочерган 2010, 96]. Наприкінці 1950-х-на початку 1960-х рр. побачили світ переклади російською мовою найважливіших "стовпів" глосематики – Вігго Брьондаля та Луї Ельмслева [Ельмслев 1960; Звегинцев 1965, 91–120]. Глосематику за її гранично абстрагований від будь-якої конкретики підхід до мови як системи чистих (нематеріальних) відношень між семіотичним інвентарем критикували, і не лише в радянській лінгвістичній літературі. Скажімо, Г. М. Удовиченко зазначає: "Глосематика є надто абстрактною теорією не про сутності мови, а про їх залежності, характер відношень. Глосематика, хоч і побудована на правилах математичної логіки, є наскрізь формалістичною, умоглядною" [Удовиченко 1980, 138]. А. Мартіне порівнював глосематику з "баштою зі слонової кістки" (це обігруватиме

⁷ Албанський компартійний лідер Енвер Ходжа (1908–1985), який з 1944 р. став будувати соціалізм за сталінським зразком, не сприйняв деєсталінізації М. С. Хрущова (як і Г. Георгіу-Деж, керівник румунських комуністів у 1945–1965), унаслідок чого відносини між Албанією та СРСР з 1961 р. перервалися (румунська влада поведася обережніше, зважаючи на географічну близькість СРСР). Албанське керівництво різко критикував М. С. Хрущов на XXII з'їзді КПРС (1961). Тому й не дивно, що з боку США зростала увага до Албанії, зокрема, до албанської мови. Хоча слід мати на увазі й те, що албанська мова, як і литовська, ісландська, мають важливе значення для порівняльно-історичного мовознавства. Вивчення албанської мови з порівняльно-історичного погляду, окрім Е. Хемпа, проводили Ф. Бопп, Г. Мейер, Х. Педерсен, Е. Чабей, румунський лінгвіст Хараламбіє Міхєеску (1907–1985).

й румунський драматург Михаїл Себастьян у п'єсі "Остання сенсація" 1945 р.), зауважуючи, що критикувати їхні постулати цілковитою відірваністю від мовної реальності можливо тільки за умови зведення іншої башти зі слонової кістки, це твердження французького лінгвіста часто повторюється в лінгвіоісторіографії [див.: Мартіне 1960, 54; також: Кондрашов 1979, 152; Кочерган 2010, 101; Удовиченко 1980, 137]. Французький лінгвіст цілком справедливо дорікав глосематикам за глобальне заперечення мовознавства попереднього періоду: "Чи є в якій-небудь іншій галузі наукового дослідження така безодня, що уявляється непоборною, яка відділяє вчених з доброю виучкою, старанних, часто талановитих, але зв'язаних традицією, позбавлених сміливості й уяви від "структуралізму", що втратив будь-які стримуючі стимули, з його натовпами, що весь час збільшуються, нетерплячих теоретиків із малою підготовкою і великими претензіями" [Мартіне 1963, 125]. Негативно оцінює глосематику й англійський історик мовознавства Р. Робінс за надмірне теоретизування й зведення до формальної логіки, надскладну лінгвістичну термінологію [див.: Robins 2003, 269]. С.В. Семчинський, говорячи про теорію подвійного членування мови критика глосематиків А. Мартіне (хоча саме вона дещо й нагадує розрізнення двох планів мови, висунуте глосематиками), підкреслював: "Мовознавство, на думку глосематиків, не повинно вивчати субстанцію двох планів, його завдання – дослідження виключно форми, оскільки субстанція нібито абсолютно залежить від форми... Проте глосематики не мають рації, обмежуючи таким чином об'єкт мовознавчої науки. Лінгвістика повинна вивчати і форму, і субстанцію свого об'єкта" [Семчинський 1996, 71].

Відомо, що глосематики пішли далі за Соссюра, відстоюючи панхронію (ахронію) – крайній вияв антиісторизму. Припускаємо, що панхронія (ахронія) глосематиків пояснюються не лише суто лінгвістичними чинниками. Згадаємо, що програмі глосематиків було викладено під час Другої світової війни в окупованій нацистами Данії (1940–1944) та відразу по її завершенні. Перше число часопису "Acta Linguistica Hafniensia" копенгагенських структуралістів побачило світ 1939 р., з 1944 р. виходило неперіодичне видання "Travaux du Cercle linguistique de Copenhague" ("Праці копенгагенського лінгвістичного осередку"). Тоді ж з'явилися найважливіші праці Луї Єльмслева: "Мова і мовлення" (1942), "Пролегомени до теорії мови" (1943), "Метод структурного аналізу" (1950). Між тим давно відомо з культурології, що під час Другої світової війни руйнувалися традиційні уявлення про гуманізм, справедливість світобудови, добро. "Фашисти насаджували в завойованих країнах розважальну, псевдопатріотичну арійську драматургію мілітаристського характеру, одночасно знищуючи будь-які паростки реалістичного національно забарвленого театрального життя" [Іст. укр. та заруб. культури 2000, 235]. Порівняльно-історичне мовознавство з його романтичним апелюванням до національного минулого підкорених фашистами народів та їхніх мов аж ніяк не схвалювалося завойовниками, а глосематики відомі "насамперед своїм нігілістичним ставленням до попереднього етапу розвитку науки про мову" [Удовиченко 1980, 137]. Глосемати-

ка була цілковито відірвана від реальності, адже надабстрактний підхід до мови, у відповідності з яким, наприклад, фонеми не тільки не становлять звукових одиниць, а являють собою виключно точки перетину структурних відношень, не залишав місця для виявлення яких-небудь зв'язків формальної схеми. Так само у повоєнній Західній Європі 1960–1980-х рр. широкого розповсюдження набула масова культура, що протиставлялася офіційній або традиційно-народній культурі. "Переживши найжорстокішу світову війну, масові терори фашистських і комуністичних режимів, людина не дуже бажає сприймати ті важкі життєві проблеми, які ставило колись справжнє мистецтво, не хоче вже нести відповідальності навіть у переживанні. Чим легше, бездумніше, нарешті – примітивніше мистецтво (тільки не народне), тим краще глядачеві, слухачеві. А якщо ще й врахувати доступність, дешевизну і досконалість, які дають із мистецтва робити шоу, тоді цілком зрозуміло, чому воно викликає тотальне захоплення передусім найбідніших і середніх верств населення" [Іст. укр. та заруб. культури 2000, 274]. Звісно, глосематика аж ніяк не легка для сприйняття, розуміння, але вона, як і масова культура, відриває людину від національної мови, власної історії, загальної традиційної культури, суспільних інтересів. Саме тому глосематику слушно називали "занепадницьким структуралізмом" [див.: Березин 1984, 219], так само як і "масову культуру" характеризували "занепадом європейської й американської культури"⁸. Висновок Ф. М. Березіна про роль і значення глосематики, зроблений 1984 р. і тоді, під впливом часто-густо "твердолобої радянської ідеології", недооцінюваний, зараз, на наш погляд, звучить доволі актуально: "Ми так детально проаналізували глосематичну теорію для того, щоб показати, наскільки може бути беззмисловою лінгвістична теорія, не дивлячись на її зовнішню логічність та позірну стрункість, якщо вона не пов'язана з конкретним мовним матеріалом, не підтримується цим матеріалом та породжена помилковими філософськими засновками" [Березин 1984, 220]. Недарма О. С. Мельничук 1990 р. уже зазначав, що не всі члени копенгагенського лінгвістичного осередку визнавали основні положення глосематики, а видатний данський лінгвіст О. Єс-персен так і не засвідчив власну приналежність до структуралістів [ЛЭС 1990, 239]. Глосематику недостатньо вивчено й донині, вона виявилася непридатною для конкретного опису й дослідження мов через свої абстрактність, замаскованість і надскладність⁹, як це трапилося в історії світової лінгвістичної думки із середньовічними модистами та послідовниками "Граматики Пор-Рояля", яких критикував, до речі, Мольєр у всесвітньовідомій комедії "Міщанин-шляхтич".

⁸ Про це вийшло чимало пропагандистської літератури (серія "Імперіалізм. Події, факти, документи") в колишньому СРСР на зразок "Криза духовного життя в США" [Голєнпольський 1983].

⁹ Хотілося б порівняти мовознавство із шахами. "Замаскована манера розіграшу дебюту властива сучасним шахам – партнери до часу приховують свої справжні наміри" [Авербах 1988, 229–230]. Так само і глосематика байдужа до мови як до генератора тексту, термінологічно "маскує" суспільну природу мови та мовної діяльності. Але була в моді, як і "замаскована манера розіграшу дебюту" в шахах 1960–1980-х рр., особливо в дебютному репертуарі західноєвропейських та північноамериканських шахістів, найвідомішим із яких став Р. Фішер.

В статье рассматриваются экстралингвистические факторы становления и функционирования структуралистической парадигмы в истории языкознания. Утверждается, что предпосылками лингвистического структурализма были, кроме переоценки значения индукции и дедукции, математизации различных отраслей знания и тенденции к интеграции различных наук, также экстралингвистические факторы – попытка во время Второй мировой (1939–1945), а позже – и "холодной войны" (1946–1989) найти возможность компьютерного перевода в военных целях, прагматизация общественной жизни. Отдельно глоссематика сравнивается с массовой культурой, отрывающей человека от национального языка, собственной истории, общей традиционной культуры, общественных интересов. Именно поэтому глоссематику в советской лингвистической литературе называли "упадническим структурализмом".

Ключевые слова: языкознание и идеология, теория языка, структурализм, американский дескриптивизм, глоссематика.

This article reviews extralinguistic factors of formation and functioning of structuralistic paradigm in the history of linguistics. Except for revaluation of meaning of induction and deduction, mathematization of various branches of knowledge and the tendency to integration of different sciences, the prerequisites of linguistic structuralism were also the extralinguistic factors – an attempt to find the opportunity to make computer translation during the World War II (1939–1945), and later the "Cold War" (1946–1989), and the pragmatization of social life. The article has a section which compares glossematics with mass culture that separates the person from the national language, history, general traditional culture, and public interest. Therefore, the glossematics is called "the decadent structuralism."

Key words: Linguistics and ideology, language theory, structuralism, American linguistic description, glossematics.

Література:

1. *Авербах Ю. Л.* Путешествие в шахматное королевство / Юрий Львович Авербах, Михаил Абрамович Бейлин. – 3-е изд., перераб., доп. – М. : Физкультура и спорт, 1988. – 272 с., ил.
2. *Бацевич Ф. С.* Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2008. – 240 с.
3. *Березин Ф. М.* История лингвистических учений : учеб. для филол. спец. вузов / Ф. М. Березин. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1984. – 319 с.
4. *Блумфилд Л.* Язык : пер. с англ. / Леонард Блумфилд. – М. : Прогресс, 1968. – 606 с.
5. *Будагов Р. А.* Портреты языковедов XIX–XX вв. : Из истории лингвистических учений / Рубен Александрович Будагов. – М. : Наука, 1988. – 320 с.
6. *Булаховський Л. А.* Вибрані праці : у 5 т. Т. 1. Загальне мовознавство / Леонід Арсенійович Булаховський. – К. : Наук. думка, 1975. – 496 с.
7. *Вахек Й.* Лингвистический словарь Пражской школы / Й. Вахек. – М. : Прогресс, 1964. – 350 с.
8. *Глисон Г.* Введение в дескриптивную лингвистику : пер. с англ. / Г. Глисон. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1959. – 486 с.
9. *Голенпольский Т. Г.* США: кризис духовной жизни [Текст]: (Противоборство двух культур) / Танкред Григорьевич Голенпольский, Вячеслав Павлович Шестаков. – М. : Мысль, 1982. – 303 с.
10. *Джавршян Н. Р.* Пражский лингвистический кружок и становление культурной семиотики в 20–30-е годы XX века : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.19 "Теория языка" / Джавршян Нана Размики. – М., 2008. – 20 с.
11. *Ельмслев Л.* Прологомены к теории языка / Л. Ельмслев // Новое в лингвистике. – 1960. – Вып. 1. – С. 215–262.
12. *История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях / сост. В. А. Звегинцев.* – М. : Просвещение, 1965. – Ч. 2. – 496 с.
13. *Зеленько А. С.* Загальне мовознавство : навч. посіб. для студ. філол. спеціальностей ВНЗ, аспірантів, викладачів / А. С. Зеленько. – 2-е вид., стер. – К. : Знання, 2011. – 380 с.
14. *Історія української та зарубіжної культури : навч. посіб. / Б. І. Білик, Ю. А. Горбань, Я. С. Калакура та ін. ; за ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука.* – 2-е вид., стер. – К. : Вища шк. ; Знання, КОО, 2000. – 326 с.

15. Кондрашов Н. А. История лингвистических учений : учеб. пособие для студ. пед. ин-тов / Н. А. Кондрашов. – М. : Просвещение, 1979. – 224 с., ил.
16. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник / М. П. Кочерган. – 3-є вид. – К. : Видавничий центр "Академія", 2010. – 464 с. (Альма-матер).
17. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
18. Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях. (Проблемы диахронической фонологии) / А. Мартине. – М. : Наука, 1960. – 285 с.
19. Мартине А. Основы общей лингвистики / А. Мартине // Новое в лингвистике. – 1963. – Вып. 3. – С. 366–566.
20. Пражский лингвистический кружок : сборник статей / Кондрашов Н. А. (сост.-ред.). – М. : Прогресс, 1967. – 560 с.
21. Радван Д. В. Загальнолінгвістична теорія фонем та її розвиток в Україні : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.15 "Загальне мовознавство" / Радван Дана Володимирівна ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т філології. – К., 2003. – 20 с.
22. Семчинський С. В. Загальне мовознавство / С. В. Семчинський. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : АТ "ОКО", 1996. – 416 с.
23. Семчинський С. В. Вступ до порівняльно-історичного мовознавства (на матеріалі індоєвропейських мов) / С. В. Семчинський. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2002. – 174 с.
24. Сосюр Фердінан де. Курс загальної лінгвістики / Фердінан де Сосюр ; пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. – К. : Основи, 1998. – 324 с.
25. Удовиченко Г. М. Загальне мовознавство: історія лінгвістичних учень : навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / Г. М. Удовиченко. – К. : Вища шк., 1980. – 216 с.
26. Хэмп Э. Словарь американской лингвистической терминологии / Э. Хэмп. – М. : Прогресс, 1964. – 264 с.
27. Шулежкова С. Г. История лингвистических учений : учеб. пособие / С. Г. Шулежкова. – 3-е изд., испр. – М. : Флинта: наука, 2007. – 408 с.
28. Robins R. H. Scurtă istorie a lingvisticii. Traducerea din limba engleză de Dana Ligia Ilin și Mihaela Leaț / Robert H. Robins. – Iași : Editura Polirom, 2003. – 344 p. – (Collegium. Litere).